

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com

SSCB Sonrası Dönemde Türkiye- Ermenistan İlişkileri

Ali Faik Demir

Yrd. Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü

Bu makaleye atıf için: Demir, Ali Faik, “SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 2, Sayı 5 (Bahar 2005), s. 109-135.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayınlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi

Söğütözü Cad. No. 43, TOBB-ETÜ Binası, Oda No. 364, 06560 Söğütözü | ANKARA

Tel: (312) 2924108 | Faks: (312) 2924325 | Web: www.uidergisi.com | E- Posta: bilgi@uidergisi.com

SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Ali Faik DEMİR*

Özet

SSCB sonrasında Türkiye'nin dış politikasında yeni bir açılım fırsatı karşısına çıktı: Kafkasya. Bu bölgede ve özellikle üç bağımsız devletten oluşan Güney Kafkasya'da, Türkiye için en kritik ve hassas konumdaki ülke ise Ermenistan'dı. Türkiye Ermenistan ilişkileri, geçmişten gelen olumsuz mirasa rağmen, SSCB sonrasında kısmen de olsa farklı bir düzleme getirilmek istendi. Bu doğrultuda Petrosyan döneminde iki tarafın da olumlu girişimleri görüldü, fakat bu süreçte ortaya çıkan Yukarı Karabağ sorunu ilişkileri belirler hale geldi. Halefi Koçaryan döneminde, Yukarı Karabağ sorununun yanında Diaspora'nın etkisi arttı ve yine buna bağlı olarak sözde "soykırım" konusu gerek ikili ilişkilerde gerekse uluslararası platformlarda daha fazla gündeme getirilmeye başlandı. Türkiye ile ilişkilerin bozulacağı düşünülen Koçaryan döneminde şahin bir söylemle yola çıkılmasına rağmen özellikle ikinci başkanlık döneminde bir yumuşama yaşandı. Resmi ilişkilerin ve görüşmelerin dışında, ikili ilişkilerde olumlu, barışçı ve önyargısız bir ortam sağlamak için 2001'de kurulan Türk-Ermeni Barış Komisyonu önemli bir adım olarak kabul edildi.

Anahtar kelimeler: Diaspora, Koçaryan, Petrosyan, Yukarı Karabağ, Türk-Ermeni Barış Komisyonu.

Turkish – Armenian Relations in the Aftermath of the USSR

Abstract

Following the collapse of the USSR, Turkey acquired a new opportunity concerning its foreign policy: Caucasus. In this whole region and especially in the southern Caucasus composed of three independent states, Armenia occupied the most critical and the most sensitive issue. Turkey, despite the historical negative legacy, tried to establish a different base for its relations with Armenia, succeeding the dissolution of the Soviet Union. According to this, it is possible to observe positive steps undertaken by the two sides under the presidency of Petrosian, but the Nagorno-Karabakh question became the decisive factor of the bilateral relations during this same period. During the presidency of his successor Kocharian, other than Nagorno-Karabakh problem, Diaspora communities gained influence. This led the so-called "genocide" issue to constitute an important subject of the international agenda in bilateral relations as well as in other international platforms. Despite the Kocharian's hawkish rhetoric in the beginning, which caused the deterioration of the bilateral relations, during the second term of his presidency, a certain détente has been observed. Apart from official relations and negotiations, the Turkish-Armenian Peace Commission, founded in 2001 with the intention to establish a positive, peaceful and free of prejudice platform constitutes an important step.

Keywords: Diaspora, Kocaryan, Petrosyan, Nagorno Karabagh, Turkish-Armenian Peace Commission.

* Yrd. Doç.Dr., Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

SSCB sonrası dönemde Kafkasya, Türk dış politikası açısından büyük bir açılım imkanı olarak görülmüş ve siyasal yaşamımızın değişmez gündem maddelerinden birisi haline gelmiştir. Kafkasya üzerindeki çalışmalarda genellikle iki alt bölgeye ayrılarak yapılmaktadır: Transkafkasya ya da Güney Kafkasya olarak tanımlanan bölgede Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan yer almakta, diğer alt bölge Kuzey Kafkasya ise, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyetlerden oluşmaktadır.

Güney Kafkasya'da yer alan ve Türkiye'nin tarihe dayalı siyasal ve kültürel bağlarının bulunduğu Azerbaycan ile SSCB sonrasında ilişkiler gelişerek devam etmiştir. Bölgesel ilişkilerde anahtar konumunda görülen Gürcistan ile de Türkiye'nin ilişkileri olumlu ve gelişen bir seyir izlemiştir. Fakat Ermenistan ile ilişkilere tarihe dayalı sorunlar ve Sovyet sonrası dönemdeki Yukarı Karabağ savaşı damgasını vurmuş ve günümüze kadar ikili ilişkilerde kayda değer bir gelişme sağlanamamıştır.

Bu bölümde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde rol oynayan unsurlar ve günümüze kadar yaşanan olaylar incelenecektir. İkili ilişkiler, çok farklı unsurlardan etkilenmekle birlikte bu çalışmada, en temel ve tarafların bizzat kendilerinin belirlediği unsurlar değerlendirilecektir. İlk olarak Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye'nin ve Ermenistan'ın birbirlerine yönelik politikaları irdelenecektir. Bu çerçevede, politikacıların ve siyasal partilerin bakış açıları, iki tarafın gelişmelere verdikleri tepkiler değerlendirilecektir. Daha sonra ikili ilişkileri etkileyen unsurlara bakılacak, bu aşamada da öncelikle Ermeni Diasporası'nın yaklaşımı, ardından yine buna bağlı olarak "soykırım iddiaları" ele alınacaktır. Burada özellikle Diaspora'daki Ermeniler'in Ermenistan dış politikasını nasıl etkiledikleri ve bu çerçevede Türkiye ile ilişkilere nasıl baktıkları araştırılacak, sözde soykırım iddialarının tarihi kökenlerine inmeden bugün nasıl kullanıldığına bakılacaktır. Daha sonra SSCB sonrası Kafkasya'daki en temel sorunlardan biri olan Yukarı Karabağ sorununun ilişkilere etkisi ile Türk-Ermeni Barış Komisyonu (TEBK) incelenecektir. Bu aşamada, Kafkasya'daki en temel sorunlardan biri olan Yukarı Karabağ'ın ilişkileri neden ve nasıl etkilediği, Türkiye'nin konuya nasıl taraf olduğu ve bu durumun Ermenistan ile ilişkilere yansımaları tartışılacaktır. Son olarak belki de tek olumlu ve barışçı girişim olan TEBK'nin konumu değerlendirilecektir.

Ermenistan'dan Türkiye'ye Bakış ve Beklentiler

Ermenistan Dış Politikasının Perspektifi

Ermenistan'ın dış politikası ele alınırken, öncelikle Kafkasya'daki üç devletin de dış politikalarını etkileyen ortak unsurlar öne çıkmaktadır: Bağımsızlık sürecinin getirdiği zorluklar; Kafkasya'nın etnik açıdan karmaşık yapısı; doğal zenginliklerin çıkartılması, işlenmesi ve pazarlanması; ekonomik sorunlar; doğal kaynaklara bağlı olarak çokuluslu şirketlerin artan etkileri, Moskova'nın bölgeye yönelik ilgisi; diğer bölgesel güçler Türkiye ve İran'ın politikaları ve son olarak da ABD ve AB gibi belirleyici konumdaki uluslararası aktörlerin bölgeye yönelik yaklaşımları ilk akla gelenlerdir. Diğer bölge devletlerinden farklı olarak Ermenistan'a özgü dış politika girdileri ise üç başlık altında toplanabilir: Güney Kafkasya'nın en küçük devleti olması, en homojen nüfusa sahip olması ile bölgede ve dünyada dağılmış önemli bir Ermeni nüfusun bulunması.¹

Ermenistan'da dış politikayı yürütenler bağımsızlığın kazanılmasının ardından iki aşamada ilişkilerin geliştirilmesine önem vermişlerdi: İlk aşamada mümkün olduğunca fazla devletle ikili ilişkinin kurulması ve geliştirilmesi, ikinci aşamada ise, uluslararası örgütlere katılma ve aktif rol üstlenme. İkili ilişkilerin kurulmasında da dört kategori belirlenmişti. İlki komşu ülkeler, ikincisi, eski Sovyet cumhuriyetleri, üçüncüsü Batılı devletler ve son olarak da Suriye, Lübnan, Arjantin, İran, Fransa ve ABD gibi Ermeni diasporasının güçlü olduğu ülkeler.² Söz konusu dört kategori Ermeni dış politikasının nasıl oluşturulacağını da sinyalini vermektedir. Genel olarak Batı ve ABD ile Rusya ve diaspora, Ermenistan'ın devletlerarası ilişkilerinin seyrini belirlemektedir. Yakın çevresiyle ilişkilerinde de bu aktörlerin ağırlığı hissedilmektedir. Komşulara bakıldığı zaman Ermenistan açısından Azerbaycan, "düşman", Gürcistan, "kaotik", İran, "uluslararası açıdan parya" ve Türkiye de "dost değil" şeklinde tanımlanabilir.

Ermenistan üzerine çalışan önemli araştırmacılardan biri olan Anahide Ter Minassian, Türkiye ile ilişkilerle ilgili olarak "hayali tehditler mi yoksa tehditin gerçekleri mi?" şeklinde bir soru sorarak, Türkiye ve Türkler'in Ermeniler'in politikalarını belirlemelerinde saplantılara ve tarihi duygulara dayanan bir yere sahip olduğunu söylemektedir.³ 1894-

¹ Rouben Paul Adalian, "La politique étrangère de l'Arménie", *Les Cahiers de l'Orient*, No 42, deuxième trimestre, 1996, s. 49-50.

² *Ibid.*, s. 55-58.

³ Anahide Ter Minassian, "L'Arménie, la Turquie et "le Marché Commun de la Mer Noire", *CEMOTI*, No 15, 1993, s. 186.

1896 Hamidiye olayları, 1909 Adana olayları, 1915 olayları, 1918-1920 Türk-Ermeni savaşları, 1918-1921 arasında Kilikya bölgesindeki Türk-Ermeni çatışmaları ve son olarak 1922'deki İzmir olayları Minasyan'a göre Ermeniler'in hafızalarında derin izler bırakmıştır. Bu yaşananlara bağlı olarak Sovyet döneminde Ermeniler bunları unutturmamak için çaba içinde olmuşlardır. 1967'de, 1915'de ölenler için bir anıt yapılmış, 1988'de "24 Nisan" resmi anma günü haline getirilmiş, 23 Ağustos 1990'daki bağımsızlık bildirisinde de "soykırımın tanınması" yer almıştır.⁴ Son olarak 1995'de Erivan'da "Soykırım Müzesi" açılmıştır.⁵

Ermeni basını da Türkiye ile ilgili olarak genelde olumsuz bir üslup kullanmayı tercih ederek, Türkiye'yi "tarihi düşman" olarak nitelendirir. İki taraf arasında en önemli sorun gibi görülen "soykırım" tartışmalarına 1975-1985 arasında dünya çapında Türkler'e karşı sürdürülen Ermeni terör eylemlerinin ağırlığı da eklenmiştir. Ermeni Diasporası ile Türkiye'ye karşı yaklaşımları ve bu doğrultudaki Türkiye aleyhine lobi faaliyetleri ise, ilişkiler bakımından giderek önem kazanmıştır.

Bağımsızlık Süreci ve Ter Petrosyan'ın Politikaları

İki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen tarihi konulara Sovyet sonrası dönemde yeni unsurlar eklenmiştir. Bunlardan ilki kuşkusuz Yukarı Karabağ sorunudur. Bir başka konu ise, Ermeniler için yeni bir korku oluşturan pantürkçü hareketler ve Türkiye'den algılanan Türk dünyası kurma çabalarıdır. Ermenistan'ın Türkiye ile Orta Asya Türklüğü arasındaki coğrafi konumu gözönüne alındığında bu korku daha anlaşılır olmaktadır.

Ermenistan, 21 Eylül 1991'de yapılan %95 gibi yüksek bir katılım ve %99'luk evet sonucu çıkan plebisitin ardından bağımsızlığını ilan etmiştir. Ardından 16 Ekim 1991'de devlet başkanlığına Ermeni Ulusal Hareketi'nin adayı Levon Ter Petrosyan beş aday arasından %84'lük bir oy oranıyla seçilmiştir.⁶ 1991, ikili ilişkilerin gelişmesi ya da daha doğru bir ifadeyle başlaması için uygun bir dönem olmuştur. Bu süreçte Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) projesi itici bir unsur olmuş, turizm ön plana çıkmış ve işadamları ile basın mensupları yoğun bir temas içine girmişlerdir. Karşılıklı ziyaretler ve ılımlı yaklaşımlar yeni dönem için farklı bir politikanın başlangıcı gibi görülmüş, Petrosyan liderliğindeki Ermenistan Türkiye ile ilişkileri geliştirmeyi öngörmüştür.

⁴ Ibid.

⁵ Raymond H. Kévorkian, "La politique étrangère de la République d'Arménie", *Les Cahiers de l'Orient*, No 57, premier trimestre, 2000, s. 79.

⁶ *Le Monde*, 19 Ekim 1991.

Petrosyan kendisiyle yapılan bir röportajda, "Geçmişe rağmen Ermenistan ve Türkiye, politik önkoşulsuz iyi komşuluk ilişkilerini tesis etmelidir. İkili ilişkiler, ticaret, turizm ve kültür alanlarında geliştirilebilir...Türkiye, gözümüzde hem önemli bir ekonomik partner, hem de Avrupa ve Arap Dünyası'na açılan bir kapı"⁷ derken, Diaspora, "soykırımı" söylemini ön plana çıkarmayan ve ikili ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen bu politikaya pek sıcak bakmamıştır.⁸ Bu olumlu hava uzun sürmemiştir. Yukarı Karabağ sorununun yarattığı olumsuz ortam, bu arada iki ülke ilişkilerindeki olumlu havanın devamına imkan bırakmamış, bu arada Diaspora ve Ermenistan içinde bir grubun muhalefeti sonucu Dışişleri Bakanı Rafi Hovannisyan devlet başkanıyla yaşadığı yaklaşım farkından dolayı 1992'de istifa etmiştir.⁹ Ardından Kasım 1992'de tarihçi Kidriç Sardaryan ve milletvekili Aşot Bleyan liderliğinde bir grup entelektüel, Nor Oughi (Yeni Yol) adı ile bir araya gelerek, Ermenistan'ın tarihi geçmişi ve geleneksel politikaları çerçevesinde Petrosyan'ın Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik politikalarından duydukları memnuniyetsizliği dile getirmeye başlamışlardır.¹⁰

1993'den itibaren Ermenistan iç sorunlarıyla mücadeleye ağırlık vermek zorunda kalmış, ülkede yaşanan enerji krizi, ekonomik sorunlar, Yukarı Karabağ ve buna bağlı olarak düzenlenmesi gereken iç ve dış dengeler muhalefeti güçlendirerek biraraya getirmiştir. Bu dönemde başbakanlığa ekonomi konusunda uzman Hrant Bagratyan getirilmiş, ardından da bağımlı olmaktan kurtulunmak istenen Rusya ile yoğun ekonomik ilişkilere girilmiştir. 1993 sonunda, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası'nın da devreye girmesiyle makroekonomik hedefler kısmen tutturulmuştur.¹¹

1995 ve 1996 Ermenistan için iç siyasal gelişmeler bakımından hareketli yıllar olmuştur. 5 Temmuz 1995'de Sovyet sonrası ilk parlamento seçimleri ve aynı zamanda yeni anayasa için referandum yapılmış; ardından 22 Eylül 1996'da yenilenen başkanlık seçimlerini, bu sefer Manukyan, Badalyan ve Manuşaryan'ı geride bırakan Petrosyan tekrar

⁷ Michel Marian, "Arménie: Le Pivot Caucasiens", *Politique Internationale*, No 75, Bahar 1997, s.157.

⁸ Dominique Ferrandini, "les rapports arméno-turcs haute tension", *les nouvelles d'Arménie*, No 12, Nisan 1996, s. 20-22.

⁹ Kamer Kasım, "Armenia's Foreign Policy: Basic Parameters of the Ter Petrossian and Kocharian Era" *The Armenian Reporter*, 13 Temmuz 2002, s. 20-22.

¹⁰ Jean Gueyras, "L'Arménie piégée par la guerre du Karabakh", *Le monde diplomatique*, Şubat 1994, s. 3.

¹¹ Dominique Pianelli, "Arménie, Azerbaidjan, Géorgie: Le Caucase en pleine mutation économique", *Nouveaux Mondes*, No 8, Yaz 1998, s. 197-200.

kazanmıştır.¹² Seçimden sonra istifa eden Başbakan Bagratyan'ın yerine Armen Sarkisyan geçmiş, Sarkisyan'ın da istifasından sonra bu göreve 20 Mart 1997'de Robert Koçaryan getirilmiştir.¹³

Petrosyan, başkanlığı süresince Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesinin önemli olduğunu ve bu doğrultuda politikalar üretilmesi gerektiğini kabul etmiştir. Göreve yeni başladığı dönemde, ikili ilişkiler açısından en temel sorunlardan birini teşkil eden "sözde soykırım" ile ilgili 23 Ağustos 1991 tarihli Bağımsızlık Deklarasyonu'nda "*Ermenistan Cumhuriyeti, 1915'de Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da işlenen soykırımın uluslararası alanda kabul edilmesi için sürdürülecek çabaları destekleyecektir*" denmesine rağmen, izleyen süreçte Petrosyan, daha ılımlı bir yaklaşım sergilemiş ve bu konuyu sürekli gündemde tutmaktan kaçınmıştır.¹⁴

Türkiye'ye yönelik olumsuz bakışı olan ve sürekli düşmanca politikalar üreten Daşnak Partisi'ni yasadışı faaliyetlerde bulunması ve suç işlemesi nedeniyle Petrosyan'ın Eylül 1994'de kapatma kararı alması Türkiye ile ilişkiler bakımından önemli bir gelişmedir. Bunun yanında Türkiye aleyhine faaliyetler ve kampanyalar ile öne çıkan Diaspora'nın Petrosyan'ı kendilerine yönelik hasmane bir tutum takınmakla suçlaması ve Ermenistan Hükümeti ile aralarındaki soğukluk, Türkiye ile ilişkiler bakımından olumlu olmuştur.¹⁵

Her ne kadar bu dönemde iki ülke arasında başta Yukarı Karabağ olmak üzere çeşitli konularda gerginlikler yaşansa da, Petrosyan iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesinin iki taraf için de gerekli olduğunu; Ermenistan için Türkiye'nin hayati olmakla birlikte, Türkiye için de Ermenistan'ın Azerbaycan'a ve Orta Asya'ya ulaşmak için en kısa yol olduğunu ve bu çerçevede önemli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini Yukarı Karabağ'a endekslemesinden vazgeçmesi halinde, ikili ilişkilerin gelişeceği ve bunun da Yukarı Karabağ sorununun çözümüne daha büyük katkı yapacağını söylemiştir.¹⁶

¹² Nora Dudwick, "Political Transformation in Postcommunist Armenia: Images and Realities", *Conflict, Cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*, Karen Dawisha ve Bruce Parrot (der), Cambridge University Press, 1997, s. 91-98.

¹³ *Keesing's*, Cilt 43, No 3, Mart 1997, s. 41551.

¹⁴ Mustafa Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", Baskın Oran (der), *Türk Dış Politikası; Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 407.

¹⁵ Gerard Libaridian, *Ermeniler'in Devletleşme Sınarı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 144-152.

¹⁶ Marian, op.cit., s. 157-158.

Koçaryan Döneminde Yaşanan Gelişmeler

Petrosyan'ın Türkiye'ye yönelik politikalarına karşı ülke içindeki en keskin muhalefeti gösteren, kökenleri tarihe dayanan Daşnak Partisi¹⁷ olmuştur. Petrosyan, Diaspora ile sıkı bağları olan partinin yasa dışı faaliyetlerde bulunduğu ve suç işlediğine dair deliller bulunca 28 Aralık 1994'de partiyi kapatmıştır. Petrosyan'dan sonra ikinci devlet başkanı olan ve Daşnak'ın desteğine sahip Koçaryan, 20 Mart 1997'de Sarkisyan'ın yerine başbakanlığa getirilmiş; Petrosyan'ın 3 Şubat 1998'deki istifasının ardından yapılan seçimle de 30 Mart 1998'de Devlet Başkanı olmuştur.¹⁸ Seçim sürecinde adayların en temel konularından birisi Türkiye ile ilişkiler olmuştur. Adaylardan Karen Demirciyan, Türkiye'nin uyguladığı ablukayı bir an önce kaldırması üzerinde dururken, Koçaryan, detaylarını vermeden Türkiye'ye karşı yeni bir siyaset izleyeceğini ve tavizsiz bir yaklaşımının olacağını söylemiş, abluka ve sınırın açılmasının Ermenistan için hayati olmadığına vurgu yapmıştır.¹⁹

Koçaryan'ın dayandığı iki hareket Yerkrpahlar²⁰ ve Daşnaklar olmuştur. Koçaryan, iktidara gelir gelmez, iki hareketi ile farklı tutumunu ortaya koymuştur. İlk olarak Daşnak'ın faaliyetlerine izin vermiş, ikinci olarak da, "soykırım" konusunu gündemin ilk sırasına getirerek Diaspora ile ortak politika izleyeceğinin sinyallerini vermiştir. Soykırımın 83. yılı anma günü nedeniyle bir başkanlık bildirisi yayınlarak bu konuya verdiği önemi göstererek Kafkasya'da barış için uluslararası camianın bunu kabul etmesi gerektiğini dile getirmiştir.²¹ Başbakanlığa 33 yaşındaki Armen Darbinyan'ı getiren, Yerkrpah'ın lideri Armen Sarkisyan'ın etkili konumunu koruyarak Savunma Bakanlığı görevini sürdürmesine izin veren Koçaryan, Daşnak lideri Vahan Hovanisyan'ı da başkan danışmanı yapmıştır.²²

¹⁷ Federasyon, birlik, ittifak anlamına gelen *Daşnaksutyun* kelimesi Türkçe'de kısaca *Daşnak* olarak kullanılmaktadır. Marksist ve Sosyal Demokrat grupların bir birleşimi olan Daşnak Partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu) 1890'da kurulmuştur. 1892'de kabul ettikleri ilk programlarında Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele yöntemlerini tesbit etmişlerdir. 1919'da bağımsızlık hedefi benimsenmiştir. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1988, s. 172-175.; Erdal İler, "Taşnak Partisi'nin Ermeni İsyancıları'ndaki Rolü (1892-1914)", *Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 85-106.

¹⁸ *Keesing's*, Cilt 44, No 2, Şubat 1998, s. 42083; *Milliyet*, 31 Mart 1998, *Radikal*, 2 Nisan 1998.

¹⁹ Koçaryan, seçimlerin ikinci turunda oyların % 59'unu alarak başkan seçilmiştir. En önemli rakibi Karen Demirciyan ise, % 40,52'lik bir oy almıştır. "la démission", *les nouvelles d'Arménie*, No. 31, Mart 1998, s. 6-29.

²⁰ Ermeni Ulusal Hareketi'nden Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan'ın liderliğini yaptığı eski askerlerin kurduğu bir gruptur. Önceleri Petrosyan'a destek veren grup, daha sonra sert bir muhalefet yapmıştır. Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınırı*, s. 44-45.

²¹ "La déclaration du président Kotcharian sur le génocide des Arméniens", <http://armen-info.com/gamkhorz>

²² A. Alexanian, "Armen Darbinian Premier Ministre à 33 ans", *les nouvelles d'Arménie*, No 33, Mayıs 1998, s. 10., "Composition du nouveau gouvernement arménien", <http://armen->

Türkiye'ye karşı radikal bir yaklaşım benimseyen Koçaryan'ın Türkiye ile ilk resmi teması 5 Haziran 1998'de Karadeniz Ekonomik İşbirliği Zirvesi için gittiği Yalta'da gerçekleşmiştir. Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kuçma'nın girişimleriyle Süleyman Demirel ile görüşen Koçaryan, seçim öncesi söyleminden büyük oranda sapma göstererek "Türkiye'nin bölgedeki ağırlığının farkındayız" demiş ve ikili ilişkiler açısından ablukanın kaldırılması ile Alican sınır kapısının açılması üzerinde durmuştur. Bu görüşmede ikili ilişkileri Karabağ sorunundan bağımsız sürdürmeyi talep eden Koçaryan, her ne kadar "tarihe saplanıp kalmayalım" dese de, "tarihi unutmayalım" diye ekleyerek "soykırım"ın ilişkilerdeki yerine de vurgu yapmıştır.²³

Diasporayla ilişkilerini geliştirmeyi isteyen Koçaryan, 1999'dan itibaren Savunma ve Dışişleri Bakanlıkları'nın himayelerinde Ermenistan-Diaspora konferansları düzenlemeye başlamıştır. 30 Mayıs 1999'da yapılan Parlamento seçimlerinde Koçaryan'ı destekleyen Birlik Bloku'nun seçimlerden zaferle çıkmasının ardından yıl sonuna doğru 27 Ekim 1999'da Parlamento'ya düzenlenen bir baskında, seçimden sonra göreve getirilen Başbakan Vazgen Sarkisyan, Parlamento Başkanı Karen Demirciyan ve altı kişi hayatını kaybetmiştir. Bu baskınla ilgili iç ve dış bağlantılı olabileceği yolunda çeşitli spekülasyonlar yapılmıştır. Türkiye, Ermenistan'da yaşanan bu eylemi şiddetle kınadığını ve ülkedeki istikrarın ve huzurun bir an önce tesisini istediğini bildirmiştir.²⁴

2000'e gelindiğinde güçlenen muhalif seslere karşılık iktidarı mutlak şekilde korumak isteyen Koçaryan, başbakan Aram Sarkisyan ile Savunma Bakanı Vağarşak Arutunyan'ı görevlerinden almıştır. Ülke içinde Moskova yanlısı grupların dış politikasını başarısız buldukları Koçaryan'ın bu dönemde, Rusya ile ilişkilerini bağımlı olmadan sürdürmek, Karabağ sorununu Azerbaycan ile uzlaşarak çözmek ve Türkiye ile diplomatik ilişkileri kurmak istediği görülmektedir.²⁵

Koçaryan döneminde Ermenistan, özellikle ambargo konusunda Türkiye'ye baskı yaptırmak için AB'yi de etkin şekilde kullanmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Dışişleri Bakanı Oskanyan 2000'de AB'nin Türkiye'nin uyguladığı ambargoyu kaldırması için baskı yapmasını talep etmiş,²⁶ daha sonra 19-21 Kasım 2001'de AB-Ermenistan Parlamenteler

info.com/gamkhorz, Taline Ter Minassian, "Arménie 1995-1999: entre guerre et normalité" *Les pays de la CEI*, 30 Novembre 1999, s. 67.

²³ *YeniYüzyıl*, 6 Haziran 1998, "Erivan Ankara ile diyalog istiyor", *Dış Basında Türkiye*, 12 Haziran 1998, "Ermenistan ile Türkiye iyi komşuluk ilişkileri geliştirmeye çalışıyorlar", *Dış Basında Türkiye*, 16 Haziran 1998.

²⁴ *Keesing's*, Cilt 45, No 6, Haziran 1999, s. 43031; *Keesing's*, Cilt 45, No 10, Ekim 1999, s. 43217; *Keesing's*, Cilt 45, No 11, Kasım 1999, s. 43280; "Ermenistan Parlamentosu'na Yapılan Saldırıyla İlgili Açıklama", *Dışişleri Güncesi*, Ekim 1999, s. 198.

²⁵ *Milliyet*, 4 Mayıs 2000.

²⁶ *Milliyet*, 12 Mayıs 2000.

İşbirliği Komisyonu Toplantısı sonrasında AB, Türkiye'den uyguladığı ambargoyu kaldırması çağrısında bulunmuş ve bunun Türkiye-AB ilişkileri açısından önemine vurgu yapmıştır.²⁷ Ermenistan için Türkiye ile ekonomik ilişkilerin başlatılmasının önemi son olarak 2004 başında Ermenistan Ulaştırma ve İletişim Bakanı Andranik Manukyan tarafından dile getirilmiştir. Manukyan, Ermenistan'ın dış ticaretinin %90'undan fazlasının Gürcistan üzerinden yapıldığını ve bunu ancak Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesiyle aşılabileceğini belirtmiştir.²⁸

Ermenistan'da 19 Şubat 2003'de yenilenen başkanlık seçimlerinde²⁹ ilk turda yeterli çoğunluğu hiçbir adayın sağlayamaması sonucunda Koçaryan, ikinci turda rakibi Karen Demirciyan'ın oğlu Stepan Demirciyan'ı yenerek 5 Mart 2003'de ikinci defa başkan seçilmiştir.³⁰ Başkanlık seçiminden hemen sonra 25 Mayıs 2003'de Parlamento seçimleri yapılmış ve Koçaryan'ı destekleyen partiler galip çıkmıştır.³¹ Son olarak Koçaryan dönemindeki diğer önemli bir gelişme de, Ekim 2003'de Moskova'da biraraya gelen 52 ülkeden 138 Ermeni örgütünün temsilcilerinin "Dünya Ermeni Organizasyonu"nu (DEO) kurmalarıdır. Başkanlığını Rusya Ermenileri Birliği Başkanı Ara Abramyan'ın üstlendiği ve merkezi Ermenistan'da olan DEO'nun Moskova'daki ilk toplantısına Putin, Koçaryan, Jirinovski ve İvanov gibi çok üst düzey bir katılım olmuştur.³²

Koçaryan'ın Türkiye ile ilişkiler bakımından Petrosyan'ın politikalarından farklarına gelince, özellikle başbakanlığı, seçim sürecindeki konuşmaları ve başkanlığının ilk dönemindeki uygulamaları incelendiğinde sertliğe kayan ciddi bir değişimin görülmekle birlikte, daha sonra sefelinin uygulamalarına yaklaşan daha ılımlı bir çizgiye geldiği söylenebilir. Robert Koçaryan, Sarkisyan'ın istifasından sonra Mart 1997'de başbakanlığa atanmasının ardından Türkiye'ye yönelik olarak olumsuz bakışını Yukarı Karabağ müzakereleri, işgal edilen Azeri toprakları sorunu, Doğu Anadolu'dan "Batı Ermenistan" olarak bahsetme, "sözde soykırımın" tanınması gibi çeşitli konularda göstermiştir.³³ Doğal olarak Petrosyan'ın ardından başkan seçilmesiyle

²⁷ *Dış Basında Türkiye*, 28 Kasım 2001.

²⁸ <http://www.armenialiberty.org>, 4 Şubat 2004.

²⁹ *Radio Free Europe / Radio Liberty*, 20 Şubat 2003.

³⁰ İkinci turda Koçaryan oyların % 67.5'ini elde ederken, rakibi Ermeni Halk Partisi lideri Demirciyan, % 32.5'lik bir oy almıştır. *Keesing's*, Cilt 49, No 3, Mart 2003, s. 45301.

³¹ Koçaryan'ı destekleyen Cumhuriyetçi Birlik %24.5 oy alırken, yine Koçaryan yanlısı iki parti %23 oy elde etmişlerdir. Demirciyan'ın liderliğindeki muhalefetsel ancak % 14'lük oy alabilmiştir.

³² <http://www.rusya.ru/haberler/125>.

³³ İbrahim Kaya, "Sözde Soykırımın Tanınması: Ermeniler'in Amaçları ve Sorunları", *Stratejik Analiz*, Cilt 3, No 28, Ağustos 2002, s. 39-40.

beraber ipler onun eline geçmiştir. Koçaryan, ilk aşamada Türkiye ile ilişkiler açısından Petrosyan'ın çizgisini sürdürmeyeceğini, selefinin aksine Ankara ile siyasi ilişkileri geliştirmekte ısrarlı olmayacağını, fakat "önkoşulsuz" bir zeminde temasların sürdürülmesini istediğini açıklamıştır.³⁴ İki lider arasındaki görüş ve uygulama farklarını, Yukarı Karabağ sorunu, Daşnak Partisi, Diaspora Ermenileri ile ilişkiler, sınır sorunu ve "sözde soykırım" tartışmaları açıkça göstermektedir.

Koçaryan, Petrosyan'ın en çok Yukarı Karabağ politikasını eleştirmiş ve iktidara geldikten sonra bu konuda daha farklı bir yaklaşım sergileyebileceğini, bu şekilde Ermenistan ve Karabağ halklarının çıkarlarını daha iyi savunacağını iddia etmiştir. Türkiye ile ilişkilerde de bu konunun bir önkoşul olarak getirilmesinin kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Ermenistan'da Türkiye karşıtı politikalarıyla bilinen Daşnak Partisi Petrosyan döneminde geri planda kalırken, Koçaryan iktidarıyla birlikte güç kazanmış ve etkisini arttırmıştır. Ermenistan dış politikasında ve dış platformlarda kamuoyu oluşturulmasında çok etkili olan Diaspora da, Koçaryan döneminde özellikle Türkiye'ye "sözde soykırım"ın tanınması, sınırların açılması, Yukarı Karabağ sorunu gibi konularda baskı uygulanması doğrultusunda daha etkin bir sürece girmiştir. Petrosyan döneminde, iki ülke arasında sınırların açılması ve ticaretin başlatılması öncelikli görülürken, Koçaryan'ın ilk döneminde bunlar önemsiz kabul edilmiş, daha sonra bu yaklaşım terk edilerek eski çizgiye dönmüştür. Son olarak "sözde soykırım" tartışmaları Koçaryan döneminde bir dış politika aracı olarak daha sık kullanılmaya başlanmış ve Türkiye'nin ikili görüşmelerde Yukarı Karabağ önkoşuluna sözde soykırımın tanınması bir karşılık gibi görülmüştür. Ayrıca sözde soykırımın uluslararası platformda tanınması için girişimler arttırılmıştır. Öyle ki "sözde soykırım" tazminatlarından "kurban" olarak alacaklarını düşündükleri 50 milyar dolarla Ermenistan'ın ekonomik darboğazdan çıkmasını hedefledikleri bile iddia edilmiştir.³⁵

Türkiye'nin Dış Politikası'nda Ermenistan

Yeni Dönemde İlişkileri Geliştirme Çabaları

Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye için bu ülke, yaşanan dönemin ikili ilişkilerinden çok tarihi geçmiş ve bölgesel dengelerin gölgesinde kalmıştır. İkili ilişkiler, belki ilk yıllarda kısmen olumlu bir hava içinde geçse de, daha sonra genel olarak olumsuz bir hal

³⁴YeniYüzyıl, 2 Nisan 1998.

³⁵ Leyla Tavşanoğlu, "İlişkiler Normale Dönmeli", Cumhuriyet, 27 Haziran 2002.

almıştır. Olumlu havanın yaşandığı ilk döneme bakılırsa, Moskova'daki Türkiye Büyükelçisi Volkan Vural'ın Nisan 1991'de Ermenistan ziyareti ikili ilişkilerin başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Bu ziyaret sırasında, iyi komşuluk, sınır ticareti ile iki ülke arasında karayolu bağlantısı kurulmasına ilişkin anlaşma taslakları hazırlanmıştır. Ayrıca iki taraf da, 1915'de meydana gelen olaylardan kaynaklanan psikolojik engellerin ortadan kaldırılması gerektiğini kabul etmişlerdir.³⁶

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkiler, Ermeni Parlamentosu'nun iki ülke arasındaki sınırın Moskova Hükümeti ile yapıldığını ve bu nedenle tanınmayacağını açıklaması üzerine gerginleşmiştir. Bunun üzerine Ankara, Ermenistan'ın mevcut sınırları kabul ettiğine dair resmi bir açıklamayı yazılı şekilde yapana kadar ilişkileri resmileştirmeyeceğini duyurmuştur.³⁷ Nihayet Türkiye, 16 Aralık 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını hiçbir önkoşul öne sürmeden tanımış, fakat diplomatik ilişki kurmamıştır. Bu ilk dönemde Türkiye, sıkıntılı başlangıca rağmen, Ermenistan'a insani yardımda bulunmaya devam etmiştir.³⁸

1992'de ikili ilişkiler bakımından olumlu diye nitelendirilebilecek gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Karadeniz havzasında ekonomik işbirliği fikrini ortaya atan Türkiye, 1992'de KEİ'ye Ermenistan'ın da katılımını desteklemiş, hatta kurucu üye olmasını önermiştir.³⁹ Aynı yıl içinde ekonomik anlamda Azerbaycan'ın ambargosuyla sıkışan Ermenistan, Ermeni işadamları aracılığıyla Türkiye ile ilişkilerini düzeltmek için her düzeyde girişimlerde bulunmuştur. Sonunda Türkiye, AB'nin Ermenistan'a gönderdiği 10.000 tonluk buğday yardımının kendi topraklarından geçmesini ve yine Ermenistan için hayati bir konu olan enerji sorununa yönelik olarak da elektrik vermeyi kabul etmiştir.⁴⁰

Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen 1992'de ilişkilerde geleceğe yönelik olumsuz hava da oluşmaya başlamıştır. Yukarı Karabağ sorunu mihenk taşı niteliği kazanmaya başlamış, dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sorunu çözebilmek için girişimlerde bulunarak, Avrupa'daki önemli merkezlere ziyaretler gerçekleştirmiştir. Fakat Şubat 1992'deki Hocalı katliamının ardından Türkiye'de gerek halk arasında, gerekse siyasetler arasında yayılan Ermeni aleyhtarı hava ilişkilerin gelişmesine engel olmuştur. Yine de Türkiye,

³⁶ Graham E.Fuller and Ian O.Lesser, *Turkey's New Geopolitics*, Westview Press, 1993, s. 76-77.

³⁷ İbid., s. 78-79.

³⁸ <http://www.mfa.gov.tr>

³⁹ KEİ'nin kuruluş süreci ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Şükrü Elekdağ, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği", Sabahattin Şen (der.), *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992, s. 203-216.

⁴⁰ Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", s. 410.

soruna barışçı bir çözüm bulmak için çabalarını hem iki tarafa yönelik hem de BM ve AGİT gibi uluslararası düzeyde sürdürmeye devam etmiştir.⁴¹

İlişkilerde Kırılma Noktası: Yukarı Karabağ Sorunu

1992'de Ermeniler'in Laçın koridorunu ele geçirmesi üzerine Türkiye, bu ülkeye karşı ikili bir politika izlemiştir. Öncelikle gelişmeler üzerine BM Güvenlik Konseyi'ne gideceğini açıklanmış, ardından da Ermenistan'ın olası bir Nahçıvan müdahalesi halinde gereğinin yapılacağı Başbakan Demirel'in ağzından sert bir şekilde ifade edilmiştir. Demirel, böyle bir gelişmenin bir Müslüman-Hıristiyan savaşına neden olabileceğini açıklamıştır.⁴² Nihayet Ermeniler'in Nisan 1993'de Kelbecer'i işgaliyle ilişkilerdeki en keskin viraja girilmiştir. Kelbecer'in işgali sırasında konu, Türk-Ermeni ya da Azeri-Ermeni ilişkilerinden farklı bir zemine kayarak, Türkiye ile Rusya'nın birbirlerini Azerbaycan'a ve Ermenistan'a askeri yardım yapmakla suçlamalarına kadar gitmiştir. Bu gelişmenin ardından Türkiye, Ermenistan'a hava ve kara ambargosu kararı almıştır.⁴³

Ardından Mayıs 1993'de Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın cenaze törenine katılmak için Türkiye'ye gelen Elçibey ve Ter Petrosyan, Demirel'in girişimleriyle biraraya gelmişler, Türkiye, bu fırsattan yararlanarak ABD ve Rusya'nın da desteğiyle Karabağ sorununun çözümü için üçlü bir plan sunmuştur. Fakat Azerbaycan'da Elçibey'in devrilmesi ve yine bu istikrarsız dönemden yararlanan Ermeniler'in Azeri topraklarını işgale devam etmesi üzerine sözkonusu girişim sonuçsuz kalmıştır.⁴⁴

1994, Türkiye-Ermeni ilişkileri açısından yoğun gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuş, Ermenistan'ın PKK'ya kendi sınırları içinde ve işgal ettiği Azeri topraklarında faaliyet izni verdiği yolunda iddialar ilişkilerde gerginlik yaratmıştır. Fakat bu olayın dışında genel olarak Türk-Ermeni ilişkileri bakımından olumlu olarak nitelendirilebilecek gelişmeler yaşanmıştır. İlk olarak 12 Mayıs 1994'de Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkes imzalanmasından sonra Türkiye, Azerbaycan'ın da görüşünü alarak, Ermenistan'a giden hava koridorunu uluslararası trafiğe açmıştır. Daha sonra yaz aylarında Türkiye, bölgede konuşlandırılması

⁴¹ Ali Faik Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003, s. 162-164.

⁴² *Le Monde*, 22 Mayıs 1992; Stéphane Yerasimos, "Transcaucasie: le retour de la Russie", *Hérodote*, No 81, Nisan-Haziran 1996, s. 204.

⁴³ Svante E. Cornell, "Turkey and the Conflict in Nagorno Karabagh: A Delicate Balance", *Middle East Studies*, Cilt. 34, No. 1, London, Frank Cass, Ocak 1998, s. 65, *Milliyet*, 4 Nisan 1993; *Hürriyet*, 4 Nisan 1993.

⁴⁴ Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", s. 411.

düşünülen barış gücünde yer almak istediğini açıklamıştır. Yıl sonuna doğru iki önemli gelişme daha yaşanmıştır: Bunlardan biri, Türkiye'ye karşı radikal yaklaşımlarıyla bilinen Daşnak Partisi'nin Kasım ayında kapatılması, diğeri ise, "sözde soykırım" konusunu sürekli gündeme getirmeye çalışan Ermenistan Dışişleri Bakanı Hovanisyan'ın istifaya zorlanması ilişkileri olumlu bir havaya sokmuştur.⁴⁵

1995'de ikili ilişkiler bu olumlu havayla başlamış, yıl boyunca ekonomik sıkıntı içindeki Kars ve Iğdır halkı, Ermenistan ile sınır kapısının açılması için belediye başkanları ve milletvekilleri aracılığıyla Ankara'yı ikna etmeye çalışmıştır.⁴⁶ Bu doğrultuda Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Türk-Ermeni ilişkilerinin özellikle sınır ticareti gibi belli konularda geliştirilmesi yaklaşımını kabul ettiği, fakat Azerbaycan konusundaki hassasiyete de dikkat ettiği görülmüştür. Bu yıl içinde yaşanan en olumsuz gelişme ise, Erivan'da açılan "soykırım müzesi" olmuştur.⁴⁷

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin düzelmesi için ABD'de bu dönemde ciddi çaba sarfetmiş, bu doğrultuda ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Holbrooke, Şubat 1995'deki Ankara ziyareti sırasında Başbakan Tansu Çiller'e Ankara-Erivan ilişkilerinin normale dönmesine yönelik bir plan sunmuştur. Bu planda, hava sahası, asker çekme, oluşturulacak barış gücüne Türkler'in katılması, yardım koridoru oluşturulması, Azeri mülteciler, petrol boru hattı ve 24 Nisan gibi çok farklı konular dile getirilmiştir.⁴⁸

Türkiye'nin Barış Girişimleri ve Değişen Dengeler

1996'ya gelindiğinde Karabağ sorununa yönelik çözüm girişimleri hız kazanmış, 1 Nisan'da Azerbaycan ile Ermenistan arasında görüşmelerin başlaması üzerine Demirel, Minsk Grubu'ndaki Türk temsilcisi Büyükelçi Ayhan Kamel'i Ermenistan'a göndermiştir. Türkiye, sürdürdüğü sessiz diplomasi çerçevesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması karşılığında Yukarı Karabağ'a öz yönetim hakkı tanınması şeklinde bir ilkeler deklarasyonu imzalanmasını önermiştir.⁴⁹ Bu gelişmenin ardından Başbakan Mesut Yılmaz'ın Bakü ziyareti öncesinde Petrosyan'ın danışmanı Libaridyan, "ilişkilerde zaman geçirmeden yumuşamaya gidelim" şeklinde bir mesajı Türkiye'ye getirmiştir. Yılmaz, Karabağ

⁴⁵ Jean Gueyras, "Ni paix ni guerre dans le Haut-Karabakh", *Le monde diplomatique*, Ocak 1996, s. 4-5.

⁴⁶ *Milliyet*, 2 Ocak 1995.

⁴⁷ Kévorkian, op.cit., s. 79; *Milliyet*, 18 Ocak 1995.

⁴⁸ *Milliyet*, 26 Şubat 1995.

⁴⁹ <http://armeninfo.com/gamkhorz/97avr/>

konusunda bir anlaşma olması halinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki Alican sınır kapısının açılacağı mesajını vermiştir. Fakat bu yaklaşımın Azerbaycan Hükümeti'nde ve Türk kamuoyunda rahatsızlık yaratması üzerine Yılmaz daha mesafeli bir tutum takınmış ve söz konusu şartlarda Alican sınır kapısını açmayacaklarını söylemiştir. Bu olaydan bir süre sonra ANAP-DYP Koalisyonu'nun çökmesi üzerine iktidara gelen Erbakan liderliğindeki Refahyol Hükümeti ile Türkiye, ilişkilerde farklı bir yaklaşıma yönelmiştir.⁵⁰

Bu arada 25 Ekim'de Moskova'da gerçekleşen KEİ'nin 3. Zirve Toplantısı'nda Demirel, bir kez daha arabuluculuk girişiminde bulunmuş ve bu girişiminde sene başında önerdiğine benzer şekilde bir ilkeler deklarasyonu imzalanmasını tekrar gündeme getirmiştir.⁵¹ Tarafların sıcak baktığı öneriden somut bir sonuç çıkmamıştır. Aralıkta yapılan AGİT Lizbon Zirvesi, Yukarı Karabağ Sorunu ile ilgili taraflar açısından önemli aşamalardan birini teşkil etmektedir. Bu zirvenin sonrasında yayınlanan bildiriden, Yukarı Karabağ Sorunu'nun çözümüne yönelik Azerbaycan ve Ermenistan'ın toprak bütünlüğünün korunmasını, bölgeye en yüksek düzeyde özerklik tanıyacak bir anlaşmanın imzalanmasını ve tüm halkın güvenlik garantisi altına alınmasını içeren 20. paragraf, Ermenistan'ın itirazıyla çıkarılmıştır. Fakat Ermenistan'ın itiraz ettiği paragraf, AGİT Dönem Başkanlığı açıklaması olarak kayda geçmiş ve AB ile Minsk Grubu ülkeleri bu açıklamayı desteklediklerini bildirerek Ermenistan'ı yalnız bırakmışlardır. Bu nedenle Azeriler, Lizbon Zirvesi'ni sorunun çözümüyle ilgili önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul etmektedirler.⁵²

1997'de Azerbaycan ile Ermenistan arasında sınır gerginlikleri ve ateşes ihlallerinin ortaya çıkması üzerine Türkiye yeniden aktif olarak devreye girmiş, Demirel KEİ'nin 28-30 Nisan tarihleri arasında İstanbul'da yapılan toplantısında iki devlet başkanının biraraya gelmesini sağlayarak, sorunun büyümesini engellemiştir. "Barışı bozmak kolay, ancak yeniden sağlamak zordur" diyen Demirel, Aliyev'in Türkiye ziyaretinde de Türk-Azeri dostluğuna vurgu yapmakla birlikte, bölgesel barışın gerekliliğine ve Ermenistan ile ilişkilerin önemine dikkat çekmiştir.⁵³

⁵⁰ *Hürriyet*, 13 Nisan 1996, *Cumhuriyet*; 16 Nisan 1996.

⁵¹ Bu öneriye göre: 1-Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü korunacak; 2-Yukarı Karabağ'a kapsamlı özerklik tanınacak; 3-Bu özerklik, güvenceye kavuşturulacak; 4-Ermenistan ve Azerbaycan Başkanlık Danışmanları Jirair Libaridyan ile Vefa Gulizade arasında görüşmelere yeniden başlanacak; 5-Minsk Barış sürecine zarar verilmeyecek; 6-Aralık 1996'daki AGİT Zirvesi'ne olumlu bir mesajla gidilecek; *Milliyet*, 25 Ekim 1996.

⁵² Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinden...*, s. 170-171.

⁵³ *Keesing's*, Cilt. 43, No. 5, Mayıs 1997, s. 41612., <http://armeninfo.com/gamkhorz/97avr/>

1998 yılının en önemli özelliği Ermenistan'daki seçimler ve iktidara özellikle Türkiye'ye karşı sert tutumlarıyla bilinen Koçaryan'ın gelmesidir. Bu gelişmelerin ardından Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı nasıl bir tutum izleyeceği merak konusu olmuştur. Ayrıca Fransız Parlamentosu'nun soykırım konusunda Türkiye karşıtı aldığı kararında Türkiye üzerinde olumsuz bir etkisi olmuştur. Bu gelişmelerin ardından resmi düzeydeki ilk görüşme, 5 Haziranda KEİ'nin Ukrayna'daki zirvesi sırasında gerçekleşmiş, Ermenistan'ın talebi ve ev sahibi Leonid Kuçma'nın arabuluculuğuyla gerçekleşen Demirel-Koçaryan görüşmesinde, "sözde soykırım", Alican sınır kapısının açılması ve işgal altındaki Azeri toprakları ele alınmıştır. Demirel, Koçaryan'ın başbakanlığı ve seçim sürecindeki Türkiye karşıtı söylemlerini göz önünde bulundurarak, ilk görüşmede kararlı ve sert bir tutum izlemiş, Türkiye için olmazsa olmazları masaya koymuştur. Koçaryan ise, söylediklerinden geri adım atmamakla birlikte, Türkiye ile ilişkilere önem verdiğini söylemek zorunda kalmıştır.⁵⁴

Bu dönemde Ermenistan'ın Rusya ile bir anlaşma yaparak, topraklarını Rus üslerine açması, Türk kamuoyunun gittikçe artan bir şekilde Yukarı Karabağ Sorunu'na hassasiyet göstermesi ve Azeriler'in Türkiye'den daha etkin bir destek beklemesi ilişkileri farklı bir seyre sokmuştur. Dönemin Dışişleri Bakanı İsmail Cem, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iki temel soruna endekslili hale geldiğini ifade etmiştir. Cem, ilk olarak "tarihten husumet çıkarma niyeti olan Koçaryan'ın sözde soykırım iddialarının dünyada tanınması için faaliyetlerini" sona erdirmesi gerektiğini ifade etmiş, sonra da Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal altında tutmasının ikili ilişkilerdeki rolünü tartışmıştır.⁵⁵ Ermeni tarafı, bu açıklamaları rağmen, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gelişmesi açısından İsmail Cem'in Dışişleri Bakanlığı'nın, Türk-Yunan yakınlaşmasını başlatanlardan olması ve dış politikada açılımlar yapabileceği düşüncesiyle, ikili ilişkilere olumlu yansiyabileceğini ummuşlardır.⁵⁶

Rusya Devlet Başkanı Putin'in Ocak 2001'deki Bakü ziyaretinde bir Rusya-Azerbaycan yakınlaşması izleniminin alınmasının ardından Türk Dışişleri Bakanlığı, 10 Ocak 2001'de hükümete, Türkiye-Ermenistan ilişkileriyle ilgili bir rapor sunmuştur. Bu raporda özellikle çeşitli ülkelerin parlamentolarında gündeme gelen Türkiye'nin "sözde soykırım" iddialarıyla suçlanmasına yönelik neler yapılabileceği ele alındıktan sonra Ermenistan ile diplomatik ilişkilerin ve temasların

⁵⁴ *Yeni Yüzyıl*, 6 Haziran 1998; *Dış Basında Türkiye*, 12 Haziran 1998 ve 16 Haziran 1998.

⁵⁵ "Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in Dışişleri Bakanlığı 1999 Mali Yılı Bütçe Tasarısını TBMM Genel Kurulu'na Takdimi Vesilesiyle Yaptığı Konuşma", *Dışişleri Güncesi*, Haziran 1999, s. 167.

⁵⁶ "Armenia: Turkish Reshuffle May Threaten Reconciliation", http://www.iwpr.net/index.pl?archive/cau/cau_200207.

geliştirilmesi açısından da bir değerlendirme yer almıştır.⁵⁷ Yıl sonuna doğru 8 Kasım 2001'de Fransa Senato Başkanı Christian Poncelet'nin girişimiyle İstanbul Belediye Başkanı Ali Müfit Görtuna ve Erivan Belediye Başkanı Robert Nazaryan Paris'de biraraya gelerek, iki şehir arasında doğrudan işbirliğine yönelik görüşleri tartışmışlardır.⁵⁸

2002 yılında ikili ilişkilerde bazı olumlu adımlar atılmaya başlanmış, Türk ve Ermeni Dışişleri Bakanları İsmail Cem ve Vartan Oskanyan üç kere görüşerek, iki ülke açısından ilişkilerin düzeltilmesi gereğine vurgu yapmışlardır. 2003'de ise bu sefer Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, çeşitli uluslararası toplantılar vesilesiyle Oskanyan ile birkaç kez biraraya gelerek ilişkileri rayına sokmaya çalışmıştır. Aynı yıl içinde İstanbul'da yapılan NATO tatbikatına Ermeni Genelkurmay Başkanı Mihail Harutinyan'ın katılması da iki ülke ilişkilerinde bir ilki teşkil etmiştir.⁵⁹

Görüldüğü gibi son dönemde Türkiye ile Ermenistan'daki hükümetler birbirlerine yönelik politikalarında bir yumuşama yaratmak ve ilişkilerde gelişme sağlamak için çaba harcamaktadırlar. İkili çerçevede bu olumlu tablo ile karşı karşıya olunmasına rağmen, birçok unsur somut bir sonuca ulaşılmasını engellemektedir. Bu unsurların başında Diaspora'daki Ermeniler'in ilişkilerin gelişmesine yönelik olumsuz bakışları ve yaklaşımları gelmektedir. Buna bağlı olarak görülebilecek "sözde soykırım" tartışmaları ve uluslararası platforma yansımaları da etkili bir başka unsurdur. Son olarak, SSCB sonrasında ortaya çıkan Yukarı Karabağ sorunu da ilişkilerde ağırlıklı bir konuma sahiptir. Ayrıca resmi temasların dışında sivil toplum örgütleri düzeyinde de girişimlerde bulunmaktadır. Bu çerçevede özellikle Türk-Ermeni Barış Komisyonu, taraflar arasında bir uzlaşma süreci başlatmak ve sürdürmek için ciddi çalışmalar yapmıştır.

İkili İlişkileri Etkileyen Konular

Diasporanın Yaklaşımı

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde en ağırlıklı aktörlerden biri kuşkusuz Diaspora Ermenileridir. Diasporada yaşayan Ermeniler için sözde soykırım söylemi ve Türkiye'den bir tür intikam alma duygusu, kimliklerini sürdürmeleri ve birbirleriyle dünyanın neresinde yaşarlarsa yaşasınlar ortak bir idealleri olması açısından hayati bir konumda bulunmaktadır.

⁵⁷ <http://www.ntvmsnbc.com.tr>.

⁵⁸ RFE/RL, 13 Kasım 2001.

⁵⁹ <http://www.haberaliz.com/almanak-diplomasi>

Diaspora, latince "speiro" kelimesinden türetilmiş ve eski Yunanca'da "dağıtılan" anlamına gelmektedir. İlk çağda uzun zaman Yahudiler'in dağılması için kullanılan bu kavramın⁶⁰ Ermeniler için iki anlamı bulunmaktadır: Bunlardan ilki ölüm yeri, ikincisiyse kimlik ve kültürün korunmasıdır.⁶¹

Günümüzde dünyadaki Ermeni nüfusun yarısından fazlası Ermenistan dışında yaşamaktadır. Sayılarının tahminen 4-5 milyon civarında olduğu belirtilen Ermeniler'in dünyadaki dağılımına bakıldığı zaman ilk sırayı Rusya almakta, onu ABD izlemektedir. AB ülkelerinde de ilk sırayı Fransa'nın aldığı büyük bir Ermeni nüfus yaşamaktadır.⁶² Diasporadaki Ermeniler, yaşadıkları ülkelerde çeşitli dernekler ve örgütler kurarak faaliyetlerini sürdürmekte ve dünyanın her yerindeki Ermeni kuruluşlarıyla bağlantı kurmaktadır. Bu örgütler, genel olarak araştırma, yardım, kültürel ve sportif amaçlı kuruluşlar olarak sınıflandırılabilir. Ayrıca buldukları ülkenin adıyla kurulan Ermeni Ulusal Komiteleri de önemli bir yapılanmayı teşkil etmektedir. Son olarak *Daşnak*, *Hınçak* ve *Ramgavar* gibi üç tarihi geçmişi olan üç partinin örgütleri de Diaspora Ermenileri'nin yoğun şekilde yaşadıkları yerlerde faaliyet göstermektedir.⁶³

Diaspora Ermenileri'nin Türkiye'ye yönelik bugüne kadarki faaliyetlerine gözetilecek olursa, ciddi sonuçlara ulaştıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. İlk olarak 1945'de BM'nin hazırlıklarının yapıldığı San Fransisco toplantısına bir muhtıra vererek "işgal edilmiş Ermeni toprakları"nın Ermenistan'a geri verilmesi talebinde bulunmuşlardır. 1946 ile 1973 arasında bir canlanma gösteren Ermeni milliyetçiliği sonucunda Diaspora Ermenileri Soğuk Savaş döneminde Eçmiyazın'deki Katogikos'un SSCB etkisinde kalacağını düşünerek, Beyrut yakınlarındaki Antilyas'da bulunan Kilikya Katogikosluğu'na bağlanmışlardır. Daşnaklar'ın etkisinde kalan bu Katogikosluk ile Eçmiyazın Katogikosluğu arasındaki rekabet, 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra hız kazanmıştır.

Bu arada, 1973 ile 1985 arasında uluslararası alanda Türk hedeflerine yönelik Ermeni terör saldırıları yaşanmıştır. 1915 olaylarının 50. yılında Diaspora Ermenileri arasında başlayan hareketlenme, 1973'de Los Angeles'da Türk Başkonsolosu Mehmet Baydar ile yardımcısı Bahadır Demir'in bir Ermeni tarafından öldürülmesiyle teröre dönüşmüştür. Bu

⁶⁰ Christian Barret, *Dictionnaire de géographie humaine*, Paris, Liris, 2000, s. 57.

⁶¹ A. T. Minassian, *Histoire Croisées*, Marseille, Edition Paranthèses, 1997, s. 28.

⁶² Jivan Tabibian, "The risk of democratisation", *Armenian International Magazine*, 1999, s. 28-33.

⁶³ Kamer Kasım, "Ermeni Sorunu'nun Uluslararası İlişkiler Boyutu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi, 2003, s. 125-126.

süreçte sol görüşlü ASALA-EKİEGO (Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu) ile milliyetçi *Adalet Komandoları* adlı Ermeni terör örgütleri birbirleriyle rekabet içerisinde eylemlere girişmişlerdir. Ermeni terör örgütleri, 1975'den itibaren 11 yıl içinde 34 Türk diplomat ve diğer yurt dışı görevlinin ölümüne neden olmuşlardır. Bu dönemde Ermeniler ayrıca, Batılı ülkelerin kamuoylarında Ermeniler'in Türkler tarafından soykırıma uğratılmış olduğuna yönelik çok sayıda kitap, makale, belgesel film, sergi gibi ciddi propaganda ve lobi faaliyetleri içinde bulunmuşlardır.⁶⁴

Ermeni terörü, 1985 sonunda son bulmuştur. Bunun başlıca nedeni, teröristlerin Türk olmayanlara da zarar veren eylemlere yönelmeleri sonucu, başta o güne kadar rahatça hareket edebildikleri Fransa olmak üzere, özellikle Batılı ülkelerde resmi makamların terörist metotları kabul etmeyeceklerini açıkça ifade etmeleridir.⁶⁵ Bununla birlikte 1990'dan sonra Ermeni terör örgütlerinin önemli isimlerinin tekrar farklı şekillerde faaliyete geçtikleri görülmüştür. Örneğin Ortadoğu'da ASALA'nın kilit isimlerinden biri olan Monte Melkonyan, Fransa'da bir dönem hapis yattıktan sonra Ermenistan'a gelmiş ve Karabağ'da bir bölgenin komutasını üstlenmiştir. Benzer şekilde 1981'de Paris Büyükelçiliği'ne saldırı düzenleyenler arasında yer alan Vazgen Sisliyan Karabağ'da görev yapmış ve savaş kahramanı ilan edilmiştir.⁶⁶

Diaspora için sözde soykırım konusunun tanınması en öncelikli konudur. Bu doğrultuda yoğun olarak yaşadıkları ülkelerde lobi faaliyetleriyle parlamentolara baskı yapmakta ve Türkiye aleyhine kararlar aldirmaya çalışmaktadırlar. Ermenistan'da Diaspora ile en yakın olan parti, aynı zamanda Türkiye ile Diaspora arasında bağlantı kurulmasına sürekli olarak engel çıkarmakta olan Daşnak'tır. Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesini "Batı Ermenistan" diye tanımlayan parti başkanı Hrant Markaryan verdiği bir mülakatta, "soykırımın tanınması çabası kendi başına bir amaç değildir, bu çaba Batı Ermenistan'ın kurtarılması mücadelesinde bir safhadır" diyerek Türkiye ile ilişkiler açısından gerçek niyetini ortaya koymuştur.⁶⁷

Diasporada yaşayan Ermeniler, Ermenistan'ın dış politikasına da etki yapmakta ve özellikle Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi konusunda engelleyici tutum takınmaktadırlar. Kuşkusuz diaspora Ermenileri'nin hepsinin aynı politik yaklaşımda olduğunu söylemek mümkün değildir.

⁶⁴ Ömer E. Lütem, "Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi, 2003, s. 49, 54-55.

⁶⁵ Gaidz Minassian, *Guerre et terrorisme arméniens*, Paris, 2002, s. 95

⁶⁶ Joseph R.Masih, Robert O.Krikorian, *Armenia at the Crossroad*, Singapur, Harwood Academic Publishers, 1999, s. 44.

⁶⁷ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, No 10, Yaz 2003, s. 23.

Bununla birlikte şahin grubun daha ağırlıklı ve daha aktif olduğu görülmektedir.

Soykırım İddiaları ve Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Etkisi

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkiler bakımından sürekli gündeme getirilen bir konu da, Ermenistan'ın ısrarla sürdürdüğü "soykırım" iddialarının Türkiye tarafından kabul edilmesidir. Bu çerçevede Ermenistan hükümetleri ve yukarıda bahsedildiği gibi diaspora Ermenileri etkin şekilde lobi faaliyetleri göstermekte ve tüm dünyada kamuoyu oluşturmaya uğraş vermektedirler. Bu doğrultuda sözde soykırımın tanınması konusu, Ermeniler'in girişimleri ve çabalarıyla dünyadaki çeşitli devletlerin parlamentolarında ve yine bazı önde gelen uluslararası örgütlerin ilgili organlarında tartışılmış ve çeşitli kararlar alınmıştır.

Türkiye açısından AB ile ilişkilerini belirlemesi açısından Avrupa'da yaşanan gelişmeler doğal olarak önemli yer tutmaktadır. Örneğin Avrupa Parlamentosu, Sosyalist Grubun öncülüğünde gündeme gelen "Ermeni soykırımı" ve 24 Nisan'ın "Ermeni Soykırım Günü" ilan edilmesi konusunda Temmuz 1987'de önemli bir karar almıştır. Bu kararda, BM'nin 1948 Konvansiyonu'na uygun bir Ermeni soykırımının varlığı tanınmakta, Türk Hükümeti'nin bu gerçeği ve buna bağlı sorumluluklarını kabul etmesi gerektiğine vurgu yapılmakta ve bu çerçevede uzun açıklamalar ve tarihi değerlendirmeler yapılarak, iki tarafın ilişkilerin düzeltilmesi için çaba harcamaları istenmektedir. Söz konusu kararda, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılma sürecinde Kıbrıs, Kürt ve soykırım örnekleri zikredilerek, bireysel ve kolektif, özellikle din özgürlüğüyle ilgili eksiklerin ciddi engel teşkil edeceği belirtilmiştir. Ermeniler'e yönelik tek eleştiri, Parlamento'nun 1973 ile 1986 arasında Ermeni halkının büyük çoğunluğunun da desteklemediğinin belirtildiği terör eylemlerinin kınandığı paragraftır.⁶⁸ Bunun da ötesinde 2003 içinde Avrupa Birliği Konseyi'ne Parlamento'nun 1987 tarihli kararı da zikredilerek Türkiye'nin Ermeni soykırımını tanınmasının üyelik müzakerelerinde önkoşul olup olmadığı sorulmuş; cevap olarak bu konunun bu tür bir niteliğe haiz olmadığı ve Kopenhag siyasi kriterleri içinde de yer almadığı bildirilmiştir.⁶⁹

Dünya genelinde parlamentolarında sözde Ermeni soykırımını tanıyan ülkelere bakılacak olursa: 1965'de Uruguay, 1982'de Güney Kıbrıs, 1993'de Arjantin, 1995'de Rusya, 1996'da Yunanistan, 1997'de Lübnan, 1998'de Belçika, 2000'de Vatikan ve İtalya ile 2001'de Fransa

⁶⁸ Journal officiel des Communautés européennes (JOCE), C 190 20.7.1987, s. 119

⁶⁹ JOCE, C 51, 26.2.2004, s.183; JOCE, C 51, 26.2.2004, s.184.

parlamentolarında Türkiye aleyhinde kararlar alınmıştır.⁷⁰ Son olarak Kanada Parlamentosu, 21 Nisan 2004'de 68'e karşı 153 oyla Ermeni soykırımını tanımıştır.⁷¹

Türk Hükümetleri bu kararları engellemek için kısmen çaba içinde olmuş fakat bu yönde ciddi, kökten ve uzun vadeli politikalar oluşturulamamıştır. Örneğin son dönemde İtalya ve Fransa Parlamentoları'nın aldıkları karar Türk kamuoyunda uzun süre gündemde kalmış ve halkın bu ülkelerin mallarını almaması şeklinde ortaya çıkan bir protesto dönemi yaşanmıştır.⁷² Fakat, bir süre sonra tepkiler tavsamış ve bu ülkelerle ilişkiler eski şekline dönmüştür. Benzer şekilde, Ermeni Diasporası'nun ABD Kongresi'nde Türkiye aleyhinde bir karar çıkartma çabası çeşitli dönemlerde bu ülkeyle ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Son olarak, Ekim 2000'de ABD Temsilciler Meclisi'nde gündeme gelen soykırımın tanınması kararı Başkan Clinton'un ulusal güvenlik açısından yaptığı müdahaleyle geri çekilerek, Türk-ABD ilişkilerine zarar vermesi son anda önlenmiştir.⁷³

Yukarı Karabağ Sorunu

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki en temel sorun olan Karabağ, Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinde de son derece hassas bir yer tutmaktadır. Türkiye, sorunun ortaya çıkışından itibaren, barışçı bir tutum takınmaya çalışmış ve iki tarafı uzlaştırmak için girişimlerde bulunmuştur. Türkiye'nin Yukarı Karabağ sorununa yönelik politikalarına bakıldığında dönemsel değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. İlk dönemde, Türkiye, soruna barışçı bir çözüm bulmak için Avrupa başkentlerini de içeren yoğun bir diplomasi trafiği sürdürmüştür. 1992'deki Hocalı katliamı ilişkilerde bir dönüm noktası teşkil etmiş, bu tarihten sonra Türkiye, konuyu uluslararası platformlarda gündeme getirmek ve Azerbaycan'a destek olmak için yoğun çaba harcamıştır. 1993'de Kelbecer'in Ermeniler tarafından işgali ise gerginliği son noktaya getirerek Rusya'yı da bu gelişmelerden sorumlu tutan Türkiye'yi Ermenistan'a ambargo kararı almaya yöneltmiştir.⁷⁴

⁷⁰ Kasım, "Ermeni Sorunu'nun Uluslararası İlişkiler Boyutu", s.135; "Loi de reconnaissance par la France du génocide arménien de 1915", *Documentation Française*, No:6, 15 Mart 2001, s. 198.

⁷¹ RFE/RL, 22 Nisan 2004.

⁷² İtalyan Parlamentosu'nun Morillon Raporu'ndaki Sözde Ermeni Soykırımı ile İlgili Aldığı Karara İlişkin Basın Açıklaması, No. 221, 18 Kasım 2000., Türkiye'nin Fransa'nın soykırım kararı ile ilgili tepkisi için bkz. Jean Christophe Peuch, "Armenia: French Parliament's Recognition of 1915 Genocide Angers Turkey", RFE/RL, 19 Ocak 2001; Jean Christophe Peuch, "Turkey: Uproar Over Genocide Reflects Need To Reconcile With Past", RFE/RL, 9 Şubat 2001.

⁷³ "U.S. Withdraws Genocide Resolution", RFE/RL, 20 Ekim 2000.

⁷⁴ Yukarı Karabağ sorunu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Demir, op.cit., s. 160-176.

Türkiye, soruna yönelik girişimlerini bu tarihten sonra da gerek ikili temaslar gerekse uluslararası toplantılarda sürdürmüştür. 1995'de Cumhurbaşkanı Demirel, Azerbaycan ziyareti sırasında yoğun şekilde Karabağ'ı gündeme getirmiştir.⁷⁵ 1996'da AGİT Minsk Grubu'nda Şuşa ve Laçın yüzünden görüşmelerin kitlenmesinin ardından Demirel, Büyükelçi Ayhan Kamel'i Azerbaycan ve Ermenistan'a göndererek "ilkeler deklarasyonu"nun imzalanması telkininde bulunmuştur.⁷⁶ Aynı yıl Demirel, Türkiye'nin kendini afişe etmeden gerçekleştirdiği "sessiz diplomasi" yaklaşımını devam ettirerek, KEİ Zirvesi'nde Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları ile görüşmüştür.⁷⁷ 1997'de ateşkesin ihlali üzerine Türkiye araya girmiş ve KEİ İş Konseyi Toplantısı'nda iki ülke liderini biraraya getirerek sorunun büyümesini engelleyen aktörlerden biri olmuştur.⁷⁸ 1998'de Koçaryan'ın iktidara gelmesi ve Türkiye'ye karşı takındığı şüpheli tavrıla birlikte Türkiye'nin ikili girişimleri giderek etkisiz duruma gelmiştir. Yine de Ukrayna'da yapılan KEİ Toplantısı'nda Demirel ve Koçaryan'ın ilk görüşmelerinde de Karabağ sorunu öncelikli konu olmuş, ardından Karabağ ve "sözde soykırım" iddiaları Ermeni tarafı için birbirine bağlı konular haline gelmiştir.⁷⁹

Yakın dönemlere gelindiğinde, Ermenistan, Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in Şubat 2001'de önerdiği arabuluculuk ve üçlü görüşme teklifini Türkiye'nin açık şekilde tek yanlı politika izlediğini ileri sürerek reddetmiştir.⁸⁰ Ardından Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları 4 Mart 2001'de Paris'de biraraya gelerek Karabağ ile ilgili yeni bir görüşme sürecine başlamışlardır.⁸¹ Daha sonra Nisan 2001'de de ABD'de biraraya gelen başkanlar, 1997'den beri AGİT Minsk Grubu aracılığıyla sürdürdükleri ve üç farklı barış planını ele aldıkları görüşmeleri henüz başarılı sonuca ulaştıramamışlardır.⁸² Kasım 2003 seçimlerinin ardından Dışişleri Bakanı olan Abdullah Gül, Ocak 2004'de Karabağ sorununa barışçı bir çözüm bulabilmek için Türkiye'nin ABD'nin bölgesel istikrar hedefine paralel şekilde daha aktif bir politika izleyeceğini açıklamıştır. Bu gelişmenin ardından Azerbaycan Dışişleri Bakanı Vilayet Guliyev,

⁷⁵ *Hürriyet*, 9 Aralık 1995.

⁷⁶ Sami Kohen, "Azeri-Ermeni diyalogu tıkanı", *Milliyet*, 5 Nisan 1996.

⁷⁷ *Milliyet*, 25 Ekim 1996.

⁷⁸ *Sabah*, 29 Nisan 1997.

⁷⁹ *Yeniüzyıl*, 6 Haziran 1998.

⁸⁰ "Armenia: Yerevan Rejects Turkish Mediation", *RFE/RL*, 19 Şubat 2001.

⁸¹ Jean Christophe Peuch, "Armenia/Azerbaijan: Presidents Paris Talks May Signal New Progress", *RFE/RL*, 2 Mart 2001.

⁸² Jean Christophe Peuch, "Armenia/Azerbaijan: International Mediators Report Progress On Karabakh Dispute", *RFE/RL*, 10 Nisan 2001.

Türkiye'nin ambargoyu kaldırmasının Karabağ sorununun çözümünü olumsuz etkileyeceğini bildirmiştir.⁸³

Barış Girişimleri ve Türk-Ermeni Barış Komisyonu

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkileri geliştirmeye yönelik en önemli girişimlerden biri, kuruluşunda ABD Dışişleri Bakanlığı'nun yoğun çabalarının da görüldüğü, Türk-Ermeni Barış Komisyonu'nun kurulmasıdır. Türk-Ermeni Barış Komisyonu (TEBK), 9 Temmuz 2001'de Cenevre'de kurulmuş ve 10 üyeden meydana gelmiştir.⁸⁴ Bu komisyon, Türkiye ve Ermenistan'dan saygın ve alanlarında tanınmış kişiler tarafından oluşturulmuştur. Komisyonun kurulmasının en başta gelen nedeni, iki ülke arasında var olan resmi pozisyonlar ve gerçek koşullar çerçevesinde "ikinci yol" (second track diplomacy) ya da gayri resmi diplomasi yöntemleriyle ilişkilere bir açılım sağlamaktır.

Cenevre'deki ilk toplantıda toplumlar arasında "temas, diyalog ve işbirliği"ni yaratarak iki hükümet arasında yakınlaşmayı hedefleyen komisyonun Ermeni üyelerinden David Hovanisyan, büyükelçi, Arzumanyan eski dışişleri bakanı, Krikoryan Amerika Ermeni Asamblesi Başkanı ve Migranyan da Boris Yeltsin'in eski danışmanıdır.⁸⁵ Türk tarafından katılımcılara gelince, İltar Türkmen, dışişleri eski bakanı ve emekli büyükelçi, Gündüz Aktan ve Özdem Sanberk emekli büyükelçi, Üstün Ergüder ve Vamık Volkan öğretim üyesi, Sadi Ergüvenç de emekli generaldir.

Türk-Ermeni ilişkilerini yakınlaştırmak amacıyla kurulan komisyonunun çalışmaları, daha işin başında 1 Ağustos 2001'de Ermenistan'da yedi parti⁸⁶ tarafından ortak bir açıklamayla kınanmış ve bu tür yapay girişimlerin asıl yakınlaşmayı olumsuz etkileyeceği ifade edilmiştir.⁸⁷ Buna rağmen TEBK, 23-25 Eylül 2001'de İstanbul'da toplanmıştır. ABD'deki 11 Eylül saldırılarının ardından gerçekleşen toplantıda, güncel gelişmeler değerlendirilmiş ve barış sürecini oluşturmak için yapılması gerekenler tartışılmıştır. Ayrıca bir sonraki toplantının gündemi belirlenmiş, New York merkezli "Uluslararası Geçiş

⁸³ <http://www.armenialiberty.org>. 9 Ocak 2004, *Dış Basında Türkiye*, 12 Ocak 2004., <http://www.armenialiberty.org>, 12 Ocak 2004.

⁸⁴ Komisyonun kurucu üyeleri Gündüz Aktan, Alexander Arzumanyan, Üstün Ergüder, Sadi Ergüvenç, David Hovanisyan, Van Z. Krikoryan, Andranik Migranyan, Özdem Sanberk, İltar Türkmen ve Vamık Volkan'dır. Bkz. <http://www.tesev.org.tr>.

⁸⁵ Emil Danielyan, "Reconciliation Commission off to Rocky Start", *RFE/RL*, 13 Ağustos 2001.

⁸⁶ Bu bildiriye, Ermenistan Komünist Partisi, Taşnakstütyun ve Anayasal Haklar Birliği destek verirken, Parlamentoda Karabağ Birliği'ni temsil eden Hayastan Grubu destek vermeyi kabul etmemiştir.

⁸⁷ <http://www.ntvmsnbc.com>

Hukuku Merkezi"'ni (International Center for Transitional Justice) hukuksal konular üzerine seminer vermek için davet etme kararı alınmış, barış konusunda "Psikolojik Konular Üzerine Çalışma Grubu" kurulması ele alınmış ve sekreteryaya kurulması kararlaştırılmıştır. Kasım 2001'de planlandığı üzere New York'da Komisyon üyeleri biraraya gelmişler ve bu toplantıda 1915 olayları tartışılmıştır. Gündeme sözde soykırım tartışmasının girmesi çalışmalarını olumsuz etkilemeye başlamış ve bazı Türk üyeler gelişmelerden rahatsızlıklarını dile getirmeye başlamışlardır.⁸⁸

Ocak 2003'de yapılan toplantıda ICTJ'nin 1.5 milyon Ermeni'nin öldürülmesinin uluslararası platformda kabul gören soykırımın tanımına uyduğunu açıklaması Türk üyeler arasında bir tepki yaratmış ve İler Türkmen ile Üstün Ergüder dışındakiler TEBK'den istifa etmişlerdir. Onların yerine beş yeni üye gelirken, Ermeni temsilciler yerlerini korumuşlardır. Bu toplantıda ICTJ, 1.5 milyon Ermeni'nin öldürülmesinin uluslararası platformda kabul gören soykırımın tanımına uyduğunu açıklamıştır. Ermeni üyelerse yerlerini korumuşlardır.⁸⁹

Son olarak TEBK, 14 Nisan 2004'de Moskova'da ihtilafların çözümünde sivil toplumlar arasında doğrudan temaslar yapılmasını öngören "ikinci yol diplomasisi" kavramını ortaya atmakla tanınan ABD'li diplomat Joseph Montville'in başkanlığında toplanmıştır. Üç Türk ve dört Ermeni üyeninin katıldığı bu son toplantıda, sivil toplumsal temaslarda sağlanan ilerlemelerin artık kalıcı olduğu ve zamanla daha da gelişeceğini bildiren TEBK, Türk ve Ermeni hükümetlerine yıpranmış ilişkilerin nasıl iyileştirilebileceğine ilişkin öneriler yaptıktan sonra hedeflerine ulaştığını ve yabancılaşmış iki halkın daha kapsamlı şekilde temas kurması için kendini feshettiğini açıklamıştır.⁹⁰

Sonuç

Türkiye'nin Ermenistan'a bakışını ve dış politikasını birçok iç ve dış unsurun etkilediği görülmektedir. SSCB sonrasında Türk-Ermeni ilişkilerinde bir açılım yaratılmak istenmiş, fakat ne yazık ki başarılı bir sonuç elde edilememiştir. Türkiye, bu dönemde Ermenistan'a karşı önyargısız ve diğer bölge ülkelerine olduğu gibi barışçı ve aktif bir dış politika izlemiştir. Ermenistan'da ise, Türkiye'ye olumlu bakanlar bulunmakla birlikte, Türkiye kadar aktif bir tutum takınılmamıştır. Kısa

⁸⁸ Emil Danielyan, "Turkey/Armenia: Panel Seeks Independent Study On 1915 Mass Killings", RFE/RL, 4 Aralık 2001

⁸⁹ <http://www.armenialiberty.org>, 15 Ocak 2004

⁹⁰ *Dış Basında Türkiye*, 16 Nisan 2004; RFE/RL, 16 Nisan 2004.

bir bahar döneminden sonra özellikle Yukarı Karabağ sorunu ilişkileri sekteye uğratmıştır.

Bu soruna bağlı olarak veya bu sorunu kullanan Diaspora Ermenileri ikili ilişkilerin gelişmesini engellemeye çalışmışlardır. "Sözde soykırım" iddialarını dünyanın her yerinde yaymaya çalışmaları diasporanın Türklere karşı tarihe dayanan nefretlerini açık şekilde gösterme imkanı tanımıştır. Diaspora Ermenileri, Türkiye'ye karşı ılımlı bir politika izleyen ve Karabağ'da barış arayan Ter Petrosyan'ın devrilmesi için yoğun çaba harcamışlardır. Koçaryan dönemiyle birlikte Diaspora'nın Ermenistan'daki ağırlığı artmış ve Yukarı Karabağ konusunda daha radikal bir çizgiye gelinmiştir. Bu çerçevede Koçaryan, her ortamda Türkiye'nin Karabağ'ı gündeme getirmesinin karşılığında sözde soykırım iddialarını masaya getirmiş ve ikili ilişkiler kesintiye uğramıştır.

Son dönemde gerek Türkiye'de gerekse Ermenistan'da yeni bir döneme girilmesi, ilişkilerde beyaz sayfa açılması isteği farklı şekillerde dile getirilmeye başlanmıştır. TEBK, bu açıdan önemli bir platform olmakla birlikte, şimdilik çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır. İkili ilişkilerin geliştirilmesi genel olarak Ermenistan için çok önemli ve neredeyse hayati bir konudur. Batı ile bağlantı kurması ve iç ve dış politikasının Rusya ipoteğinden kurtulması bakımından Türkiye açılımı olmazsa olmaz gibi görünmektedir. Tabii Kafkasya'da ağırlığını hissettirmek isteyen Türkiye açısından da Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmek önemlidir. Fakat Türkiye için Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmekten çok, Diasporanın Türkiye karşıtı lobi faaliyetlerini durdurulması ve soykırım tartışmalarının tarihçilere bırakılmasını sağlamak ön plandadır. AB üyeliği sürecinde başta Fransa olmak üzere sözde soykırımın tanınması Türkiye için giderek daha fazla sorun olmaya başlamıştır ve Ermenistan ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi bunun etkisizleştirilmesinin gereği olarak ortaya çıkmaktadır.

Geleceğe yönelik olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin nasıl gelişeceği; iki ülke politikacılarının sergileyecekleri tutumlar, bölgesel dengeler, Rusya, ABD ve AB ülkelerinin yaklaşımları, Diaspora'nın etkisi, sözde soykırım iddiaları tartışmaları, iki ülkenin kamuoyları, medya kuruluşlarının tutumları ve ekonomik zorunluluklar gibi birçok farklı değişkene bağlıdır. Fakat her iki tarafı tatmin edebilecek, uzlaşmacı, barışçı ve iyi niyetli politikaların uygulanmaması ve gergin ilişkilerin sürdürülmesinin hiçbir tarafa fayda sağlamadığı da açıktır.

Kaynakça

- Adalian, Rouben Paul. "La politique étrangère de l'Arménie", *Les Cahiers de l'Orient*, No 42, deuxième trimestre, 1996.
- Alexanian, A. "Armen Darbinian Premier Ministre à 33 ans", *les nouvelles d'Arménie*, No 33, Mayıs 1998.
- Aydın, Mustafa. "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", Baskın Oran (der.), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- Barret, Christian. *Dictionnaire de géographie humaine*, Paris, Liris, 2000.
- Cornell, Svante E. "Turkey and the Conflict in Nagorno Karabagh: A Delicate Balance", *Middle East Studies*, Cilt 34, No 1, Londra, Frank Cass, Ocak 1998.
- Danielyan, Emil. "Turkey/Armenia: Panel Seeks Independent Study On 1915 Mass Killings", *RFE/RL*, 4 Aralık 2001.
- Danielyan, Emil. "Reconciliation Commission off to Rocky Start", *RFE/RL*, 13 Ağustos 2001.
- Demir, Ali Faik. *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003.
- Dudwick, Nora. "Political transformation in Postcommunist Armenia: images and realities", *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*, Karen Dawisha ve Bruce Parrot (der), Cambridge University Press, 1997.
- Elekdağ, Şükrü. "Karadeniz Ekonomik İşbirliği", Sabahattin Şen (der), *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992.
- Ferrandini, Dominique. "les rapports arméno-turcs haute tension", *les nouvelles d'Arménie*, No 12, Nisan 1996.
- Fuller, Graham E. ve Lesser, Ian O. *Turkey's New Geopolitics*, Westview Press, 1993.
- Gueyras, Jean. "L'Arménie piégée par la guerre du Karabakh", *Le monde diplomatique*, Şubat 1994.
- Gueyras, Jean. "Ni paix ni guerre dans le Haut-Karabakh", *Le monde diplomatique*, Ocak 1996.
- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1988.
- İlter, Erdal. "Taşnak Partisi'nin Ermeni İsyanları'ndaki Rolü (1892-1914)", *Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

- Kasım, Kamer. "Armenia's Foreign Policy: Basic Parameters of the Ter Petrossian and Kocharian Era" *The Armenian Reporter*, 13 Temmuz 2002.
- Kasım, Kamer. "Ermeni Sorunu'nun Uluslararası İlişkiler Boyutu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi, 2003.
- Kaya, İbrahim. "Sözde Soykırımın Tanınması: Ermeniler'in Amaçları ve Sorunlar", *Stratejik Analiz*, Cilt 3, No 28, Ağustos 2002.
- Kévorkian, Raymond H. "La politique étrangère de la République d'Arménie", *Les Cahiers de l'Orient*, No 57, premier trimestre, 2000.
- Libaridian, Gerard J. *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- Lütem, Ömer E. "Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi, 2003.
- Lütem, Ömer E. "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, No 10, Yaz 2003.
- Marian, Michel. "Arménie: Le Pivot Caucasien", *Politique Internationale*, No 75, Bahar 1997.
- Masih, Joseph R. Krikorian, Robert O. *Armenia at the Crossroad*, Singapur, Harwood Academic Publishers, 1999.
- Minassian, Gaidz. *Guerre et terrorisme arméniens*, Paris, 2002.
- Peuch, Jean Christophe. "Armenia: French Parliament's Recognition of 1915 Genocide Angers Turkey", *RFE/RL*, 19 Ocak 2001.
- Peuch, Jean Christophe. "Turkey: Uproar Over Genocide Reflects Need To Reconcile With Past", *RFE/RL*, 9 Şubat 2001.
- Peuch, Jean Christophe. "Armenia/Azerbaijan: Presidents Paris Talks May Signal New Progress", *RFE/RL*, 2 Mart 2001.
- Peuch, Jean Christophe. "Armenia/Azerbaijan: International Mediators Report Progress On Karabakh Dispute", *RFE/RL*, 10 Nisan 2001.
- Pianelli, Dominique. "Arménie, Azerbaidjan, Géorgie: Le Caucase en pleine mutation économique", *Nouveaux Mondes*, No 8, Yaz 1998.
- Tabibian, Jiavan. "The risk of democratisation", *Armenian International Magazine*, 1999.
- Ter Minassian, Anahide. "L'Arménie, la Turquie et "le Marché Commun de la Mer Noire", *CEMOTI*, No 15, 1993.
- Ter Minassian, A. *Histoire Croisées*, Marseille, Edition Paranthèses, 1997.
- Taline Ter Minassian, "Arménie 1995-1999: entre guerre et normalité" *Les pays de la CEI*, 30 Kasım 1999.

Yerasimos, Stéphane. "Transcaucasie: le retour de la Russie", *Hérodote*, No 81, Nisan-Haziran 1996.

Keesing's, Cilt 43, No 3, Mart 1997.

Keesing's, Cilt. 43, No 5, Mayıs 1997.

Keesing's, Cilt. 44, No 2, Şubat 1998.

Keesing's, Cilt. 45, No 6, Haziran 1999.

Keesing's, Cilt. 45, No 10, Ekim 1999.

Keesing's, Cilt. 45, No 11, Kasım 1999.

Keesing's, Cilt 49, No 3, Mart 2003.

"La déclaration du président Kotcharian sur le génocide des Arméniens", <http://armen-info.com/gamkhorz>

"Composition du nouveau gouvernement arménien", <http://armen-info.com/gamkhorz>.

"Ermenistan ile Türkiye iyi komşuluk ilişkileri geliştirmeye çalışıyorlar", *Dış Basında Türkiye*, 16 Haziran 1998.

"Ermenistan Parlamentosu'na Yapılan Saldırıyla İlgili Açıklama", *Dışişleri Güncesi*, Ekim 1999.

"Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in Dışişleri Bakanlığı 1999 mali Yılı Bütçe Tasarısını TBMM Genel Kurulu'na Takdimi Vesilesiyle Yaptığı Konuşma", *Dışişleri Güncesi*, Haziran 1999.

İtalyan Parlamentosu'nun Morillon Raporu'ndaki Sözde Ermeni Soykırımı ile İlgili Aldığı Karara İlişkin Basın Açıklaması, No 221, 18 Kasım 2000.

"Loi de reconnaissance par la France du génocide arménien de 1915", *Documentation Française*, No 6, 15 Mart 2001.

Journal officiel des Communautés européenne (JOCE), C 190 20.7.1987.

JOCE, C 51, 26.2.2004.

JOCE, C 51, 26.2.2004.